

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Мателешко Юрій Павлович

УДК 94(477)(1-2/-4)''9/12''

**ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
ІХ – ПОЧАТКУ ХІІ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Ужгород – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Ужгородського національного університету МОН України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Федака Сергій Дмитрович,
Ужгородський національний університет МОН України,
професор кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Войтович Леонтій Вікторович,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка МОН України,
завідувач кафедри історії
середніх віків та візантиністики

кандидат історичних наук
Волощук Мирослав Михайлович,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету
ім. Василя Стефаника МОН України,
доцент кафедри всесвітньої історії

Захист відбудеться 19 березня 2008 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 61.051.04 Ужгородського національного університету (88016, м. Ужгород, вул. Університетська, 14 а, ауд. 410)

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Ужгородського національного університету (88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 9)

Автореферат розісланий 18 лютого 2008 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

М.Ю. Токар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Політико-адміністративний устрій – це поділ території держави на складові частини (територіальні одиниці), відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади і управління. Необхідність такого поділу постає з потреби представництва вищої державної влади на окремих територіях, географічна віддаленість яких від політичного центру країни унеможливорює безпосередню реалізацію функцій центральної влади. Найбільш близьким до „політико-адміністративного устрою” є термін „адміністративно-територіальний устрій”. Вивчення політико-адміністративного ладу передбачає висвітлення горизонтальної (територіальної) та вертикальної (управлінської) його структур як взаємозв'язаних елементів єдиної системи.

У дисертації для позначення держави вживаються такі терміни як „Русь”, „Руська держава”, „Київська Русь”. Термін „Русь” доцільно вживати у зв'язку з тим, що так називав державу Рюриковичів сам літописець. Поняття „Руська держава” більш чітко вказує на те, що Русь – це державне утворення. А загальноживаний термін „Київська Русь” підкреслює значення Києва як основного центру держави.

Актуальність теми очевидна із огляду на відсутність комплексного та системного дослідження політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – початку XII ст., історіографічної оцінки внеску науковців у вивчення даної проблеми, а також у зв'язку з потребою переосмислення деяких наукових положень та подолання пробілів у вже дослідженому масиві фактичного і теоретичного матеріалу. Політико-адміністративний устрій Київської Русі був тим чинником, що з'єднував у єдине ціле різні її частини. Від того, яким чином була побудована політико-адміністративна система країни, а головне, які фактори лежали в її основі, у великій мірі залежали міць та стійкість держави, її особливості як політичної організації та конкретні прояви діяльності останньої. Комплексне дослідження політико-адміністративного устрою Київської Русі, який висвітлювався науковцями досить фрагментарно, дає змогу виявити причини хиткості її політичної системи, через які вона так і не стала міцною централізованою державою, дозволяє глибше пізнати її сутність як політичного організму, а також шляхом наведення історичних паралелей чіткіше побачити деякі з тих „вічних” чинників, які визначали злети та падіння в еволюції української державності.

Практична актуальність теми зумовлена тим, що у зв'язку із політико-адміністративною реформою, проведення якої планується в сучасній Україні, є потреба докладно проаналізувати еволюцію політико-адміністративного ладу держав, від яких сучасна Україна бере свої початки. Крім того, оскільки політико-адміністративний устрій теперішньої України не є повністю продуктом сучасності, деякі його проблеми беруть початок ще з киеворуських часів. Щоб краще зрозуміти ці проблеми, потрібно проаналізувати їх в історичній ретроспективі. Врахування минулого історичного досвіду, його глибоке знання не лише відкривають перспективи державотворення, але дають можливість уникнути не тільки нових, але й допущених у минулому помилок.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Досліджувана в даній дисертації тематика тісно пов'язана з науковою темою “Історія та

історіографія західноукраїнських земель”, що довгі роки вивчається в Ужгородському національному університеті.

Метою роботи є створення цілісної моделі політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – початку XII ст. як системи, де присутній зв'язок між усіма елементами його горизонтальної (територіальної) та вертикальної (управлінсько-функціональної) структури.

Серед окремих **завдань** дисертації слід назвати такі:

- з'ясувати внесок дослідників у вивчення політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – початку XII ст.;
- провести аналіз джерел, на основі яких базується робота, а також виявити їх значущість для дослідження;
- визначити вплив адміністративних перетворень (реформ) кінця IX – X ст. на функціонування політико-адміністративної системи Руської держави;
- проаналізувати великі територіальні одиниці – „страну”, „землю”, „волость” та виділити ті з них, які були внутрішніми складовими політико-адміністративної системи Русі;
- розглянути структуру малих територіальних одиниць Київської Русі (гради – села – верві – погости) та з'ясувати їхню адміністративну сутність;
- зробити кількісний аналіз основних осередків політико-адміністративного ладу Руської держави – „градів”, виявивши відносний рівень значимості того чи іншого міста та ступінь прояву його активності (в тому числі політичної);
- дослідити систему міст Київської Русі як взаємозв'язаних елементів (головне місто + міста-сателіти) і на цій основі дещо по-новому поставити питання про руські землі (князівства);
- з'ясувати політико-адміністративні функції князя, який, будучи по відношенню до територіальних та владних одиниць з'єднувальною та управляючою силою, приводив у рух всю політико-адміністративну систему держави;
- визначити рівні, типи та функції руського посадництва як основного органу адміністративного управління кінця IX – початку XII ст.;
- відмежувати органи адміністративного управління в Київській Русі від інших, неадміністративних, структур, що дасть можливість остаточно з'ясувати базову структуру та пов'язані з нею основні функції членів князівської адміністрації;
- з'ясувати роль боярської (дружинної) думи у політико-адміністративному управлінні Руської держави, а також довести відмінність пов'язаних з думою старців градських від старійшин города.

Об'єктом дослідження є територіальна організація державної влади на Русі IX – початку XII ст.

Предметом вивчення є політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII ст., а саме його горизонтальна (сукупність усіх адміністративно-територіальних одиниць) та вертикальна (сукупність усіх владно-управлінських органів держави) структури.

Географічні межі дисертаційного дослідження включають всі ті території, які протягом кінця IX – початку XII ст. знаходились сфері впливу київських князів

(Київська, Чернігівська, Переяславська, Володимирська, Галицька, Новгородська, Полоцька та Мінська волості як політико-адміністративні утворення).

Хронологічні рамки дослідження включають період з IX до початку XII ст., хоча основний акцент робиться на кінці IX – кінці XI ст., коли політико-адміністративна система Русі функціонувала без різких коливань та трансформацій. Зародившись протягом IX ст. та утвердившись шляхом проведення низки заходів (реформ) кінця IX – X ст., політико-адміністративний лад Київської Русі, зазнаючи розширення територіальної та владно-управлінської структур, в своїй основі фактично не змінювався. Любецький з'їзд 1097 р. поклав початок новій добі розвитку Русі – епосі князівств-держав. Снем закріплював повний суверенітет князів всередині своїх володінь, а самі володіння – за певною гілкою роду з правом успадкування, забороняючи іншим претендувати на ці землі. Хоча рішення з'їзду і були невдовзі порушені, але його базові ухвали мали вплив на функціонування вже роздробленої Руської держави у XII-XIII ст. Крім того, зазначені хронологічні рамки дослідження майже співпадають з хронологією основного джерела, використаного в роботі, а саме „Повісті временних літ”.

Методи дослідження. У дослідженні використано методи сучасного літописознавства: перехресний аналіз джерел, семантично-лексичний аналіз, синтез взаємодоповнюючих відомостей. Перехресний аналіз джерел дозволяє на основі співставлення декількох списків (редакцій) одного й того ж джерела винаходити первинну його основу, очищену від пізніших нашарувань. Семантично-лексичний аналіз передбачає аналіз фактів на рівні конкретної термінології, яка вживається авторами джерел. Виділення первинного категоріального апарату літописця чи законодавця, який використовувався для позначення фактів і явищ, зв'язаних з політико-адміністративним управлінням, дає змогу досліднику максимально охопити предмет свого дослідження, а також максимально оптимізувати наукові терміни, узгодивши їх із власне джерельними. Синтез взаємодоповнюючих відомостей очевидний з тієї точки зору, що факт, взятий з певного джерела, не відбиває в повній мірі те чи інше явище і потребує доповнення суміжними фактами, взятими з інших джерел. Важливе значення має також метод системного аналізу. Він передбачає виділення певної сукупності елементів (структури), між якими існує сталий взаємозв'язок та взаємодія. Ключову роль відіграє виявлення тієї зв'язуючої сили, яка і робить певну множину одиниць власне системою. Необхідно також визначити ступінь зв'язаності елементів всередині системи.

Одне з перших місць серед методів дослідження посідає метод контент-аналізу. Сутність його полягає в посторінковому аналізі джерела, виявленні в ньому абсолютно всіх випадків згадування про відповідні факти, облік їх, класифікацію вживань за контекстом і значенням тощо. Тобто основний акцент при його застосуванні робиться не на окремих фактах, а на оптимальній їх сукупності. Таким чином, цей метод дозволяє суттєво підвищити інформативну віддачу джерела, що в кінцевому підсумку дозволить найбільш об'єктивно висвітлити ті чи інші події та процеси, а також оптимізувати термінологію політичної історії Київської Русі IX – початку XII ст. Хоча контент-аналіз традиційно вважається кількісним методом, максимально ефективним в історичному дослідженні він є тоді, коли поєднується з

сутнісно-описовим методом. Саме така комбінаторна методика і використовується в роботі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

1. Вперше здійснено комплексний аналіз політико-адміністративного ладу Київської Русі IX – початку XII ст. як цілісної системи.
2. Зроблено широку історіографічну оцінку політико-адміністративного устрою Русі в цілому та окремих його елементів зокрема.
3. Застосовано нові методи (контент-аналіз, кількісний та системний аналіз) при вивченні політико-адміністративної системи Руської держави, що значно підвищило інформативну віддачу використаних джерел.
4. Здійснено ґрунтовний аналіз „страми”, „землі” та „волості” як на рівні термінів, так і конкретних територіальних одиниць.
5. Сформовано структуровану ієрархію малих територіальних одиниць (град – село – верв – погост) та визначено, у якій мірі та чи інша складова була задіяна в політико-адміністративній системі держави.
6. Підраховано найбільш загальну чисельність літописних градусів IX – початку XII ст. Також вперше обчислено загальну кількість згадок кожного міста в джерелах, кількість згадувань в певний період часу, що дозволило визначити відносний рівень значимості того чи іншого града та ступінь прояву його активності (в тому числі політичної).
7. Доведено залежність більшості літописних градусів Київської Русі другої половини IX – початку XII ст. від того чи іншого головного міста-ядра, що „притягувало” визначену кількість міст-сателітів. На цій основі сформовано структуру волостей-князів як політичних утворень.
8. Створено найбільш оптимальну структурно-функціональну модель органів політико-адміністративного управління у Київській Русі (князь – посадник – вірник – митник – мечник – староста – тіун – ємець – ябетник). Відмежовано органи адміністративного управління в Київській Русі від інших, неадміністративних, структур (інститут воєвод, тисяцьких та ін.). Також виділено рівні і типи руського посадництва та показано, як його градація вплинула на внутрішню політичну стійкість Руської держави. Доведено, що в X ст. поряд із старцями градськими існувала інша категорія осіб з владними повноваженнями – старійшини города, яка була знаттю більш дрібних міст.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані при створенні загальних курсів історії, джерелознавства, історіографії та українознавства, а також для підготовки навчальних спецкурсів із середньовічної історії України, методичних посібників тощо. Деякі результати дослідження можуть згодитися і сучасним українським державотворцям, що займаються розробкою та проведенням політико-адміністративних перетворень в Україні.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою здобувача, яка була викладена в наукових публікаціях без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертації апробовано на II Міжнародній науково-практичній конференції „Дні науки – 2006”

(Дніпропетровськ, 2006 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції „Наукова індустрія європейського континенту – 2006” (Дніпропетровськ, 2006 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції „Современные научные достижения – 2007” (Дніпропетровськ, 2007 р.), Всеукраїнській науковій конференції „Білі плями” в історії України в контексті світового розвитку” (Луганськ, 2007 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Духовні цінності в сучасному інформаційному суспільстві та український вибір” (Київ, 2007 р.), а також на підсумковій конференції професорсько-викладацького складу УжНУ (Ужгород, 2005 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у восьми індивідуальних статтях в наукових журналах, збірниках наукових праць та матеріалах конференцій. Причому чотири з них опубліковано у виданнях, які визначені ВАК України як фахові в галузі історії.

Структура дисертації оформилася згідно визначеної мети та завдань роботи. Дисертація обсягом 222 с. складається зі вступу (8 с.), основної частини (163 с.), висновків (9 с.), списку використаних джерел і літератури (25 с., 326 найменувань) та семи додатків-таблиць (13 с.). Основна частина налічує чотири розділи, кожен з яких поділяється на підрозділи.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У розділі I – „Історіографія та джерела” – розглянуто внесок дослідників у вивчення політико-адміністративного устрою Київської Русі в цілому та окремих його аспектів зокрема. При цьому виділено ті сегменти наукової проблеми, які залишились недостатньо вивченими. Також здійснено аналіз джерел, на основі яких базується дисертаційне дослідження.

У підрозділі 1.1. – „Історіографія політико-адміністративного устрою Київської Русі” – зазначається, що найбільш вагомий внесок у дослідження політико-адміністративного ладу Київської Русі IX – початку XII ст. зробили російські (М.Д.Затиркевич, С.М. Соловійов, В.О. Ключевський, В.І. Сергеевич, М.В. Довнар-Запольський та ін.) і українські (М.І. Костомаров, Д.І. Іловайський, М.С.Грушевський, Д.І. Багалій та ін.) дорадянські та радянські (С.В. Юшков, Б.Д.Греков, М.М. Тихомиров, А.М. Насонов, Л.В. Черепнін, Б.А. Рибаків, В.Т.Пашуто, О.М. Рапов, М.Б. Свердлов, В.М. Ричка, М.Ф. Котляр, П.П. Толочко, А.В. Назаренко, В.А. Рогов, І.Я. Фроянов та ін.) історики. Основною з'єднуючою силою цього устрою вони вважали князівську владу, але якщо перші гадали, що вона була зорганізована за родовим принципом, то більша частина других – за феодально-класовим. Сучасними українськими (Л.В. Войтович, О.П. Толочко, С.Д.Федака, Я.В. Верменич та ін.) та російськими (А.А. Горський, Є.А. Мельникова, І.М. Фалалеева та ін.) науковцями досліджуються деякі окремі сегменти політико-адміністративного ладу, робляться спроби висвітлити державний устрій Русі у світлі модерної історіографії. Що стосується досліджень зарубіжних істориків (О. Хітце, К. Меннінг, М. Хельман, Є. Претт, Дж. Кларксон та ін.), то вони носять досить фрагментарний та поверховий характер (за деякими винятками).

Попередніми науковцями було зроблено вагомий внесок у дослідження політичного ладу Київської Русі, її земель та міст, князівських вотчин і сільських поселень, влади князя, його думи та адміністрації. Але політико-адміністративний устрій Руської держави як цілісна система так і не став предметом окремого серйозного дослідження. На даний момент є потреба у глибокому дослідженні територіальної складової політико-адміністративного ладу Русі, кількісному та системному аналізі його головних осередків – градів як взаємопов'язаних елементів єдиної адміністративної системи, формуванні чіткої структури органів політико-адміністративного управління. Є необхідність у внесенні поправок і уточнень у вже досліджені аспекти проблеми та створенні на цій основі цілісної схеми політико-адміністративного устрою Київської Русі, яка б об'єднала в єдине ціле всю сукупність його складових.

У другому підрозділі першого розділу – „Джерельна база дослідження” – зроблено аналіз основних джерел, на основі яких і здійснюється дослідження політико-адміністративного устрою Київської Русі. Розглядається коротка історія вивчення пам'яток, процес створення їхніх складових частин, час виникнення, авторство, а також їх редакції та списки. Найбільш цінними джерелами, за якими можна досліджувати політико-адміністративний лад Русі IX – початку XII ст., є „Повість временних літ”, „Руська Правда” та „Повчання” Володимира Мономаха. Ці три пам'ятки руського походження, що склалися протягом досліджуваного нами періоду, на відміну від інших джерел (іноземних та руських церковних і етично-філософських), відбивають політичний та соціальний лад Київської Русі. За ступенем достовірності інформації на перше місце серед них можна поставити „Руську Правду” як кодекс законів держави, що мало піддається впливу різних суб'єктивних факторів. У „Повісті временних літ” матеріал подається більш вільно, але й він побудований на основі бережливого ставлення літописця до джерел. На третє місце можна поставити „Повчання” Мономаха, написане у формі автобіографії. Хоча згадані джерела відомі дослідникам вже давно, застосування сучасних методів їх вивчення дозволяє виявити цілий комплекс нових знань, що стосуються предмету дослідження.

У розділі II – „Адміністративно-територіальний поділ Київської Русі” – розглянуто територіально-адміністративну структуру Київської Русі. Здійснено аналіз як великих, так і малих адміністративних одиниць. Також подолано декотрі стереотипи, що стосуються деяких політико-адміністративних термінів („землі” та „волості” зокрема).

Основна мета підрозділу 2.1. („Страна”, „земля”, „волость”: специфіка вживання на рівні термінології та конкретних територіальних одиниць”) – з'ясувати сутність „страли”, „землі” та „волості” на основі найбільш вагомого джерела для дослідження історії Русі IX – початку XII ст. – „Повісті временних літ”.

„Страна” в „Повісті...” у політичному контексті вживається по відношенню до іноземних політичних, територіальних чи етнічних утворень. Найбільш виправданим є застосування названого терміну до тогочасних іноземних держав, державних утворень, або просто територій, на яких мешкали певні етноси. Недоцільно це поняття застосовувати по відношенню до Руської держави або територіальних одиниць, які знаходяться всередині неї. Руську державу (державу

Рюриковичів) літописець називає „Руська земля”. Саме поняття “земля” тут тотожне поняттю “державне утворення, князівство”.

Ми відкинули досить поширену думку, що в IX – початку XII ст. існували „землі” як політичні чи адміністративні утворення, які знаходились всередині Київської Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Новгородська, Полоцька, Ростовська та ін.). Ці терміни було штучно перенесено з наступних досліджуваних епох в XI ст. Власне „землями” в ПВЛ було названо лише Древлянську, Ростовську, Муромську та Новгородську (і те, скоріше, в значенні колишніх племінних князівств). Терміни „Чернігівська земля”, „Смоленська земля” та ін. – пізніші і означають ті частини Русі, де панували регіональні династії (гілки династії Рюриковичів), які Б.О.Рибаків називав умовно “королівствами”. Але їх формування відноситься вже до XII ст. Максимально, що ми можемо собі дозволити, так це вживання термінів „Переяславська земля”, „Полоцька земля”, „Смоленська земля” та ін. тільки в суто географічному значенні, не розуміючи при цьому під ними якихось територіально-політичних одиниць. Якщо вживати термін „земля” по відношенню до політичних утворень, то тільки до тих племінних територій, які підпорядковувалися київському князю (Древлянська земля, Новгородська земля та ін.), та й те тільки на певному етапі їхнього розвитку, коли вони зберігали значну самостійність. Тобто „земля” означатиме державне утворення всередині Руської держави з високим ступенем самостійності та певним етнічним забарвленням. Також можливе застосування цього терміну для позначення обширних районів сільської, переважно північної, Русі.

Чи не єдиною великою політико-адміністративною одиницею в Київській Русі, яку можна чітко виділити, була волость. Волость – це володіння князя. Вона могла включати в себе одне або декілька міст та інших, дрібніших, територіальних одиниць. Говорити про волость як територію, яка знаходилась навколо міста і була підпорядкована йому, недоцільно. В літописі град і волость іноді ототожнюються, але тільки тому, що літописець називає лише центр княжіння, не маючи потреби пояснювати, яка територія йому підлягає.

У підрозділі 2.2. – „Малі територіально-адміністративні одиниці Київської Русі IX – початку XII ст.” – на основі літописних джерел, а також „Руської Правди”, здійснюється аналіз града, села, верві та погоста як складових елементів адміністративно-територіальної структури Київської Русі IX – початку XII ст. Виявлено зв'язок, який існував між цими адміністративними одиницями, взаємодія між ними, а також ступінь впливу тих факторів, які робили їх складовою держави (головний серед них – князівська влада, яка проникала в ті чи інші територіально-суспільні одиниці). Для більшої об'єктивності виявлено усі випадки згадувань про відповідні громади (особливо села, верві та погости) у джерелах, здійснено відповідний аналіз.

Основним складовим елементом волості був „стольний град”, в якому сидів князь-волоститель. Саме з цього града і здійснювалося державне управління, яке з'єднувало воєдино всі частини волості. Якщо цей град раніше був племінним центром, то тут князівській владі протидіяло віче з місцевою елітою на чолі, яке князі намагалися замінити боярською радою.

Будь-яке місто було центром сільської округи, яку воно обороняло (при небезпеці смерди-общинники втікали у міста) і обслуговувало (археологічні дослідження незаперечно свідчать про відділення ремесла від сільського господарства і забезпечення сіл всіма необхідними предметами через міські ринки). Тут особливо яскравим прикладом можуть служити пряслиці з червоного овруцького шиферу, які знаходять по сільських округах навіть дрібних галицьких і волинських міст. Крім того, сільські поселення гніздами оточують міські центри.

Крім вільних обшинних сіл (їх можна назвати князівськими), які давали воїнів до князівського ополчення і платили ті чи інші податки або несли повинності (що не означало особистої залежності їх населення) існували також села приватні (як княжі так і боярські), де були посаджені залежні та напівзалежні категорії селян (в т. ч. і раби). Але число останніх до початку XI ст. було значно меншим. І у пізнішу епоху зростало незначно. Після Ольжиної реформи княжі села були втягнені в адміністративну систему через погости, де з'явилися княжі служебники – тіуни (а пізніше і інші – вірники, ябетники, ємці і т. д.). Але до кінця XI ст. існували, подібно до скандинавських і германських народів, і старі структури – десятки, сотні та тисячі.

Село могло включати одну або декілька обшин-вервей. На відміну від сіл, вони були не територіальними, а більше соціальними громадами. Князівській владі верві підпорядковувались у деяких сферах законодавства та судочинства. Для нагляду за виконанням закону та для здійснення судочинства у вервах могла бути присутньою (на постійній чи непостійній основі) князівська адміністрація – тіуни.

На перших етапах розвитку державності князівська влада, з метою упорядкування збору різного роду стягнень, а також підпорядкування сільських районів Русі, засновувала пункти для збору данин та оброків – погости. Згодом вони могли перетворитися в обшинні центри, тобто стати невід'ємною складовою „одержавлених обшин”, а то й самими цими общинами.

У розділі III – „Гради як основні осередки політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – початку XII ст.” – здійснено аналіз кількісних та якісних показників літописних градусів, які були кістяком адміністративно-територіальної структури Київської Русі. За допомогою контент-аналізу та системного підходу виражено в цифрах динаміку активності (політичної, військової тощо) кожного града, а також доведена залежність більшості міст Руської держави від головних, державотворчих, градусів, які „притягували” певну кількість міст-сателітів.

Метою першого підрозділу третього розділу („Гради Київської Русі: кількісний аналіз”) було виявлення усіх літописних градусів другої половини IX – початку XII ст., підрахування їхньої загальної чисельності, чисельності в певні хронологічні періоди, а також кількості згадок кожного міста в „Повісті временних літ”. Метод контент-аналізу дав змогу виявити абсолютно всі випадки згадування того чи іншого міста в писемних джерелах, внаслідок чого інформація, взята з літописів, є максимально повною та об'єктивною (наскільки це допустимо в гуманітарних науках). Враховуючи специфіку дослідження, в якому основний акцент зроблено на кількісних показниках, „Повість...” ми досліджували у найбільш повному складі, не дроблячи її на окремі підджерела. Щоб уникнути суперечностей, пов'язаних з

трактуванням ознак руського міста, ми окремо виділили термін „літописний град”, тобто місто, яке є реальністю літописів і може не збігатися з науковим „градом”, тобто містом, яке є реальністю для певного кола науковців. В межах літописного граду і здійснюється дослідження.

Найпершою ознакою літописного міста є називання його „градом” (або „городом”) самим літописцем. В період, який хронологічно охоплює ПВЛ (друга половина IX – початок XII ст.), „градами” („городами”) в літописах названі (прямо або непрямо) 47 поселень. Літописний град можна також виявити за такими лінгвістичними ознаками, як прийменник, який стоїть перед словом-назвою населеного пункту, а також за останньою буквою назви населеного пункту. В літописах перед назвою града найчастіше стоять такі прийменники як „в”, „у”, „к”, рідше „на”, „из”, „до”, „около”. Тоді як перед назвою якогось „сільця” або якоїсь місцевості замість прийменників „в”, „у”, „к” найчастіше стоїть прийменник „на”. Гради в „Повісті временних літ” найчастіше закінчуються на приголосні букви, тоді як села чи якісь інші пункти – на голосні. Дуже допомагає виявити град сам контекст його згадування в літописі. За гради, як правило, воюють, борються, беруть в облогу, тобто дуже часто міста стають епіцентрами військових подій. В городах сідають на княжіння, їх укріплюють фортифікаційно, в них будують церкви та інші споруди.

В період з другої половини IX до початку XII ст. існувало 99 літописних градусів. Літописи дають свідчення про існування в другій половині IX – X ст. двадцяти шести руських міст, а для XI ст. – шістдесяти дев'яти. Найбільш загальний на сьогодні список літописних руських міст, складений М.М. Тихомировим для IX-XI ст., можна доповнити ще дванадцятьма градами (Варін, Вигошев, Волок, Голтав, „Город на Встрі”, Засаков, Звенигород Київський, Красн, Кснятин, Листвен, Лукомль, Новий Город).

Певний рівень значимості того чи іншого міста відбиває число його згадок в „Повісті временних літ”. Найбільшу кількість разів (від 136 до 20) в ПВЛ згадуються дев'ять градусів (Київ, Новгород, Чернігів, Володимир, Смоленськ, Переяслав, Ростов, Полоцьк, Тмуторокань). Від чотирнадцяти до чотирьох разів згадуються двадцять чотири міста (Муром, Вишгород, Берестя, Туров, Луцьк, Перемишль, Суздаль, Білгород, Ладога, Мінськ, Любеч, Переяславець, Стародуб, Білоозеро, Воїнь, Городець, Торчеськ, Треполь, Червен, Юріїв, Божеськ, Дорогобуж, Рязань, Псков). Всі інші гради згадуються менше чотирьох разів.

Вираховуючи кількість згадок кожного міста до і після рубіжного 1054 р., можна прослідкувати і виразити в конкретних цифрах, в які періоди історії Русі той чи інший град проявляв найбільшу активність, в які – меншу, а то й зовсім „випадав” з писемних джерел. Динаміка згадувань („активності”) градусів в літописі має такий вигляд: 1) лише до 1054 р. згадуються 9 міст (Белз, Василів, Ізборськ, Іскоростень, Листвен, Овруч, Пересечен, Переяславець, Родень); 2) тільки після 1054 р. згадуються 66 градусів (Божеськ, Броди, Варін, Вигошев, Вир, Воїнь, Волок, Всеволож, Голотичеськ, Голтав, „Город на Встрі”, Горошин, Дорогобуж, Друцьк, Дубен, Желань, Желді, Заречеськ, Заруб, Засаков, Звенигород Київський, Звенигород Галицький, Звижден, Кописа, Красн, Кснятин, Курськ, Логожськ, Лубн, Лукомль, Луцьк, Микулін, Мінськ, Неятин, Новий Город, Обров, Одрськ, Олешся,

Перволока, Перемиль, Песочен, Пінськ, Прилук, Римов, Ромен, Ростовець, Рша, Рязань, Саков, Святополч, Святославль, Случеськ, Сновськ, Стародуб, Сутейськ, Теробовль, Торчеськ, Треполь, Турійськ, Уветичі, Устя, Халеп, Чорторійськ, Шеполь, Юріїв, Ярославль); 3) приблизно однакову кількість разів до і після 1054 р. проявляють активність 9 градів (Білгород, Білоозеро, Вишгород, Волинь, Ладога, Полоцьк, Псков, Червен, Юріїв Північний); 4) до 1054 р. більшу активність проявляють три міста (Київ, Новгород, Любеч); 5) після 1054 р. більш динамічними були 12 міст (Берестя, Володимир, Городець, Муром, Перемишль, Переяслав, Ростов, Смоленськ, Суздаль, Тмуторокань, Туров, Чернігів).

Предметом вивчення підрозділу 3.2. – „Гради-волості Київської Русі: системний аналіз” – є система міст (градів) Київської Русі як взаємозв'язаних елементів політико-адміністративного устрою Руської держави, яку умовно можна зобразити таким чином: головне місто + міста-сателіти. Тільки довівши залежність околиць міст від головного, можна говорити про територіальні утворення в політичному розумінні.

Свідчити про залежність одного міста від іншого може наступне: 1) вказування (пряме або непряме) в джерелі на належність того чи іншого міста князю, який сидів у головному місті; 2) вказування (пряме чи непряме) на залежність князя, який сидів в певному місті, від князя, який сидів у головному місті; 3) посадник (князівського або некнязівського роду) в тій чи іншій мірі залежав від князя, який сидів в головному місті; 4) син в певній мірі залежав від батька; 5) племінник, який мав сильного (в політичному та військовому плані) дядька, залежав від останнього; 6) часті поїздки князя в те чи інше місто можуть свідчити про приналежність цього міста князю; 7) відносна близькість розташування невеликих міст, які рідко згадуються в джерелах, від головного міста; 8) побудоване князем місто, як правило, йому і належало; 9) вказування в джерелі на те, що один князь дав іншому якесь місто, може свідчити про залежність останнього від першого, а отже, і переданого міста від головного; 10) наявність у війську князя військових загонів з інших міст може свідчити про певну залежність цих міст від князя; 11) під час військових дій князі, як правило, ховаються у своїх містах, а в облогу беруть міста князів-суперників; 12) князь, який переходив із одного стола на інший, більш значиміший, як правило, автоматично підпорядковував собі міста, залежні від нового столярного міста, залишаючи при цьому за собою і свої попередні володіння. Хоча більшість вищенаведених критеріїв досить умовні та не дуже переконливі, проте, враховуючи крайню малочисельність джерел та їхню мовну специфіку, якихось інших наглядних способів доведення політичного зв'язку між містами практично немає. Таким чином, основою взаємозалежності міст виступали князі (міжкнязівські відносини), які уособлювали собою політичну (державну) владу.

За допомогою системного аналізу було сформовано ряд великих політико-адміністративних утворень, які складаються з центру (ядра, головного міста) та периферії (залежні міста, гради-сателіти). Містами, які „притягували” до себе інші міста, були Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир, Новгород, Полоцьк, в меншій мірі Перемишль, Теробовль, Мінськ. Наявність в інших міст якоїсь залежної периферійної структури міст-сателітів в джерелах не простежується.

Отже, якщо і є сенс говорити про волості як політичні утворення Київської Русі другої половини IX – початку XII ст., то тільки про Київську, Чернігівську, Переяславську, Володимирську, Новгородську та Полоцьку (до цих утворень можна додати ще Галицьку і, очевидно, Мінську волості). Спочатку всі названі волості залежали від Києва, але згодом, з початку XI ст., починає відділятися Полоцьке княжіння, з середини XI ст. – Чернігівське, Переяславське та Володимирське, з кінця XI ст. – Галицьке. Щодо Новгородського, то воно хоч і відзначалося своїми самостійницькими початками, але все ж майже на протязі всього досліджуваного періоду знаходилося у сфері впливу київських князів (в тій чи іншій мірі). Мінське ж княжіння відокремилось від Полоцького на початку XII ст., але згодом залишилося уділом Полоцької землі. В цілому названі волості (за винятком Полоцька) в повному обсязі проявляли свою самостійність від Києва відносно короткі проміжки часу.

У розділі IV – **„Органи політико-адміністративного управління в Київській Русі”** – здійснено аналіз органів політико-адміністративного управління Київської Русі, визначено їхній склад, статус (місце в ієрархії владних інститутів) та функції. На цій основі створено цілісну картину державних органів влади та управління у Київській Русі кінця IX – початку XII ст. Систему органів адміністративно-територіального управління Русі склали князь, посадник, менші члени князівської адміністрації та, в певній мірі, боярська (дружинна) дума. Що стосується такого інституту як віче, то воно було виразником не державної, князівської, влади, а представником інтересів місцевих громад. Також майже залишено поза увагою церковну адміністрацію, яка існувала паралельно з державною (політичною).

У підрозділі 4.1. – „Князь” – показано, що князь на Русі був особою, яка зосереджувала у своїх руках найбільшу владу. Навколо князівської влади і відбувалося об'єднання різних територіальних та владно-управлінських структур держави. Починаючи від часів становлення Київської Русі, статус князя (київського) поступово зростав як серед простого люду, так і серед вищих верств населення (від глави роду – до глави держави). Очевидно, найбільше піднесення його авторитету як „єдиновластця” відбувалося до 1054 р. Після 1054 р. спостерігається поступове урівнювання київського правителя з князями інших великих міст. Велике значення в цьому, як і в багатьох інших важливих питаннях, відігравав родовий фактор. Від того, хто сидів у Києві, „батько” чи „брат”, у великій мірі залежала його доля як політичного центру Руської держави. Князівська влада знайшла своє й ідеологічне обґрунтування, що відбилося у двох церковно-політичних концепціях: 1) князь – ставленик Бога; 2) князь – глава землі (держави). Основними політико-адміністративними функціями князя були: 1) посадження синів або мужів на місця, а також призначення інших посадовців; 2) збір данини (безпосередньо або через адміністрацію); 3) законодавство та суд, в тому числі і на місцях, стягнення різних судових поборів; 4) опосередковане церковне управління, яке виражалося у впливі на місцеві єпископії через митрополита (або ж безпосередньо).

Підрозділ 4.2. – „Князівська адміністрація” – присвячено інституту посадництва та „меншим” членам князівської адміністрації. Посадника можна вважати найвищою адміністративною посадою в Київській Русі. Адміністративні

перетворення (реформи) кінця IX – початку XII ст. призвели до диференціації посадництва, внаслідок чого воно почало поділялося на два рівні: сини (племінники) великого князя та мужі останнього. Перші були більш самостійними у своїй діяльності, другі ж більше залежали від князя. Кістяк Руської держави базувався саме на першому рівні посадництва (головне місто – великі міста), що і визначило її рихлість як політичного утворення. Другий рівень переважав у більш дрібних структурах (великі міста – малі міста), які відзначалися більшою міцністю. Посадництво могло бути як „сидячим”, так і „рухливим”. Причому „походники”, виходячи зі своєї більшої прив’язаності до центральної влади, міцніше „зв’язували” різні місцевості з центром. „Стаціонарне” ж посадництво у перспективі могло викликати сепаратистські тенденції. Протягом кінця IX – початку XII ст. прослідковуються шість основних функцій руських посадників: фіскальна, військова, судова, поліцейська, релігійна та будівнича.

Поставивши за мету відмежувати „менші” (нижчі за посадника) органи адміністративного управління в Київській Русі кінця IX – початку XII ст. від інших, неадміністративних, структур, ми виділили дев’ять адміністративних посад: вірник, староста, тіун, митник, мечник, ємець, ябетник, конюх, огнищанин. Причому щодо чотирьох останніх через брак фактів, що підтверджують їх адміністративні функції, існують певні сумніви. Джерела не дають підстав стверджувати, що до початку XII ст. воєвода, тисяцький, соцький, десяцький були адміністративними посадами. Проте потенційно вони могли отримувати посади, пов’язані з адміністративним управлінням, але вже виступаючи у новій якості. З XII ст. тисяцький став найвищим боярським чином, а соцькі і десяцькі – членами князівської адміністрації.

У підрозділі 4.3 – „Боярська (дружинна) дума” – з’ясовано, що дума була постійно діючим дорадчим органом, який вирішував важливі питання державного управління. Рішення думи князь майже завжди враховував. Випадки, коли останній йшов проти волі своїх радників, або навпаки, останні не прислухались до думки князя, є одиничними. Дружина також впливала на політико-адміністративний устрій держави шляхом участі в зборі данини, а також наведення порядку в непокірних місцевостях. Очевидно, на перших порах дума складалася із прийшлої та місцевої боярської еліти, але поступово останні почали замінюватися дружинниками, що знаходились на службі у князя і теж ставали боярами, але більш відданими та постійними.

У Київській Русі X ст., яка лише набирала рис державності, існували дві категорії осіб з владними повноваженнями, які, будучи важливим елементом племінного ладу, поступово інтегрувалися у владні структури нової держави. Перша з них, старці градські, котрі раніше були елітою (знаттю) родоплемінного суспільства, увійшла до ради при київському князі, яка вирішувала важливі питання державного життя (релігійні, законодавчі тощо). Це і зробило їхній статус близьким до боярського. Невідомо, чи до думи князя увійшли „старці” з різних місцевостей, але здійснювали вони свою діяльність тільки в Києві (хоча впливали на розвиток усієї держави).

Детальний аналіз літописів дозволив виявити ще одну категорію – „старейшин города”, які, як і „старци градскыя”, теж походили від племінної знаті, але, на відміну від останніх, були знаттю більш дрібних міст і, відповідно, їхній вплив цими

містами й обмежувався. Будучи спочатку в опозиції до київських князів, городські старійшини поступово визнавали їхню владу, а взамін на це отримували легітимізацію і своєї діяльності, але вже в рамках нової держави. І за функціями, і за масштабом впливу, і за ієрархічним статусом, і, зрештою, за різними контекстами вживань в літописі, „старци градскыя” і „старейшины города” суттєво відрізняються, що переконливо засвідчує нетотожність цих категорій осіб з владними повноваженнями.

Найбільш інтенсивно процес інтеграції старих владно-управлінських структур у політичну систему нової держави відбувався в роки правління Володимира (980-1015 рр.). При ньому, очевидно, він і завершився. З XI ст. ні старців градських, ні старійшин города в літописі не видно. Перші, напевно, остаточно стали князівськими боярами (дружиною), вплив же других поступово підупадав по мірі розширення князівської адміністрації на місцях (деякі з них, очевидно, в цю саму адміністрацію і „вливалися”).

У висновках в найбільш загальному вигляді зображена цілісна модель політико-адміністративного ладу Київської Русі IX – початку XII ст. як системи, де присутній зв'язок між усіма елементами його горизонтальної (територіальної) та вертикальної (управлінської) структури, що і передбачала мета роботи.

Розміри території змусили перших Рюриковичів вдатися до системи посадництва, тобто передачі частини адміністративних, судових та військових функцій намісникам-посадникам. Ця система отримала свій розвиток на Русі за князя Олега, який, посадивши в кінці IX ст. своїх мужів по містам, заклав основи посадництва, що в майбутньому могло б призвести до зміцнення князівської влади і централізації держави. Згодом подібну практику застосовують й інші князі, але саджають вони вже не мужів, а своїх синів. Зокрема, княгиня Ольга посадила в Новгороді власного сина Святослава. Це починання продовжив сам Святослав Ігоревич під час своєї авантюрної спроби утворення “Балто-Чорноморської імперії” з центром на Дунаї, посадивши своїх синів у Києві, Овручі та Новгороді, тобто в головних центрах земель, безпосередньо підпорядкованих київському князеві.

Прийнявши християнство, Володимир Святославич здійснив спробу радикальної адміністративної реформи ближчої до візантійської централізаторської моделі. Були зруйновані старі кордони племінних князівств, а в окремих випадках центрами нових територіальних одиниць стали новозасновані гради. На чолі цих утворень за скандинавською практикою були поставлені сини Володимира Святославича. В Києві їх розглядали як намісників-посадників, яких можна було зміщувати або переміщати. Питання, чи зміцнила реформа Володимира державу, є досить дискусійним. Можна погодитися з Л.В. Войтовичем та іншими дослідниками, які вважають, що реформа не була до кінця радикальною і слабо зачепила місцеві еліти. Останні сприяли перетворенню посадників з членів династії на окремих князів. Можна стверджувати, що в цьому плані реформа Володимира привела до початку трансформації територій у князівства-землі із закріпленням регіональних династій, що і було здійснено на Любецькому снемі 1097 р.

Після реформи попередня система відносин (князь – мужі), започаткована Олегом, не зникла, але змістилася з рівня „головне місто – великі міста (центри територій)” на рівень „велике місто (центр територій) – малі міста”.

Реформи княгині Ольги у X ст. упорядкували також нижчі ланки адміністративного управління, які зачепили сільську місцевість. Попри опір школи І.Я. Фроянова можна вважати, слідом за М.Б. Свердловим та іншими дослідниками, що проведені Ольгою реформи були спробою регламентації регулярних данин-податків. Погостна система не торкалася лише фіскальної реформи. У погостах, які об'єднували вільні общинні села, з'являються князівські служебники – тіуни, які виконують частину князівських функцій (переважно судову та адміністративну).

Проведені реформи мали двозначні наслідки. З одного боку, система мужів-посадників та становищ-погостів об'єктивно сприяла зміцненню політико-адміністративного ладу Русі. А з іншої сторони, поступова трансформація князів-посадників у князів-правителів, а також аналогічні трансформації територій (поява третього рівня: малі міста (центри малих територій-князівств) – дрібні міста) не давали можливості зміцнюватися базовій політичній структурі Київської Русі. Загальним наслідком цього стало те, що всередині хиткого політичного кістяка (батько – сини, брати – брати) знаходились досить міцні політико-адміністративні зв'язки нижчого рівня (князь – мужі).

Для IX – початку XII ст. найбільш загальною моделлю (основним ядром) територіально-адміністративної структури Київської Русі є наступна схема: Руська земля – волость – град. Під Руською землею мається на увазі сама Руська держава, під волостью – володіння того чи іншого князя, а під градом – конкретна територіальна одиниця.

Найбільша політико-адміністративна одиниця, князівська волость, включала всі ті складові, які в тій чи іншій мірі знаходились у сфері впливу князя, що уособлював політичну владу. Головним елементом волості був „стольний град”, в якому сидів князь-волоститель. Саме з цього града і здійснювалося державне управління, яке з'єднувало воєдино всі частини волості. Будь-яке місто було центром сільської округи, яку воно обороняло і обслуговувало. Крім вільних общинних сіл, які давали воїнів до князівського ополчення і платили ті чи інші податки або несли повинності, існували також села приватні (княжі та боярські), де були посаджені залежні та напівзалежні категорії селян. Але число останніх до початку XI ст. було значно меншим і у пізнішу епоху зростало незначно. Село могло включати до свого складу одну або декілька общин – вервей, які були більше соціальними громадами. Князівській владі верві підпорядковувались у деяких сферах законодавства та судочинства. Вже згадані погости згодом могли перетворитися в общинні центри („одержавлені” общини).

Виходячи з аналізу літописних даних, можна вважати (окрім Києва, який залишався центром і столицею всієї Русі) також цетрами князів, які „притягували” до себе інші міста, Чернігів, Переяслав, Володимир, Новгород, Полоцьк, в меншій мірі Перемишль, Теробовль, Мінськ. Для періоду кінця IX – початку XII ст. називати Ростовську, Муромську, Рязанську, Смоленську та ін. землі політичними утвореннями з визначеною внутрішньою структурою неправильно. Отже, якщо і є сенс говорити про волості (землі, князівства) як політичні утворення Київської Русі другої половини IX – початку XII ст., то тільки про Київську, Чернігівську, Переяславську, Володимирську, Новгородську, Полоцьку, і, очевидно, Галицьку (Перемишльсько-Теробовлянську) та Мінську. Причому ці волості (за винятком

Полоцька) в повному обсязі проявляли свою самостійність від Києва відносно короткі проміжки часу, що переконливо засвідчує його домінуючу роль як політико-адміністративного центру Руської держави.

Вертикальна (управлінсько-функціональна) структура, яка приводила в рух всю систему волостей, градів, сіл, вервей та погостів, виглядає наступним чином.

На чолі держави стоїть князь, завдяки якому і здійснюється можливість організації політико-адміністративного управління. В руках князя зосереджена адміністративна, законодавча, судова, фіскальна і військова влада. Але в старих племінних центрах продовжують існувати віча і князям в означений період доводиться з ними рахуватися. Князь може безпосередньо виконувати політико-адміністративні функції (фіскальну, законодавчо-судову, релігійну та ін.) або ж призначати для цього спеціальних посадовців.

Найвищою адміністративною посадою у Київській Русі була посада посадника. Протягом кінця IX – початку XII ст. прослідковуються шість основних функцій руських посадників: фіскальна, військова, судова, поліцейська, релігійна та будівнича. Нижчими управлінськими посадами князівської адміністрації з переважно фіскальними та судовими функціями були тіуни, вірники, ябетники, ємці, старости, митники і мечники. Джерела не дають підстав стверджувати, що до початку XII ст. воєвода, соцький, десяцький, тисяцький були адміністративними посадами.

Якщо для деяких менших членів князівської адміністрації було характерне поєднання приватних та державних функцій (одні й тіж самі особи могли бути одночасно і слугами князя, і державними посадовцями), то цього не можна сказати відносно посадництва, яке було державним органом адміністративного управління.

Непрямі політико-адміністративні функції виконувала й боярська (дружинна) дума, яка, будучи дорадчим органом, брала участь у вирішенні питань політичного та адміністративного управління. Хоча остаточне слово завжди було за князем, останній майже ніколи не приймав жодного важливого рішення без нарад з дружиною (боярами).

У Київській Русі X ст. існували дві категорії осіб з владними повноваженнями, які, будучи важливим елементом племінного ладу, поступово інтегрувалися у владні структури нової держави. Перша з них, старці градські, котрі раніше були елітою (знаттю) родоплемінного суспільства, увійшла до ради при київському князі. Друга група, старійшини города, була знаттю більш дрібних міст і, відповідно, вплив їхніми цими містами й обмежувався. Будучи спочатку в опозиції до київських князів, градські старійшини поступово визнавали їхню владу, а взамін на це отримували легітимізацію своєї діяльності.

Однією з особливостей політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – початку XII ст. є те, що зв'язок між елементами політико-адміністративної структури держави був досить неміцним та місцями фрагментарним, що, зрештою, відповідало політичній специфіці тогочасної епохи. Адже кістяк політико-адміністративної системи Руської держави базувався більше на династичних (князь – князь), ніж на політичних зв'язках. Всередині ж цього досить слабкого кістяка були міцніші зв'язки (князь – муж), що об'єктивно вели державу на шлях дроблення. Особливістю ж князівської адміністрації було те, що вона, по-перше, у великій мірі

залежала від князя, а, по-друге, її склад та функції були непостійними, так як у будь-який момент все управління міг здійснювати безпосередньо князь. Це все говорить про початки становлення політико-адміністративної системи Київської Русі, її незрілість та пов'язану з цим структурну слабкість.

Наявність в Київській Русі розгалуженої політико-адміністративної системи є одним з найголовніших доказів того, що Русь як держава відбулася. Адже владна верхівка, яка за допомогою апарату примусу поширює свій вплив на віддалених територіях, є однією з головних ознак держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мателешко Ю.П. „Гради” Київської Русі: спроба кількісного аналізу // Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. – Вип. 16. – Ужгород, 2006. – С. 68-81.
2. Мателешко Ю.П. Гради-волості Київської Русі: спроба системного аналізу // Carpathica-Карпатика. – Вип. 35. – Ужгород, 2006. – С. 254-281.
3. Мателешко Ю.П. Рівні, типи та функції руського посадництва (кін. IX – поч. XII ст.) // Грані. – 2007. – № 3. – С. 8-12.
4. Мателешко Ю.П. „Старці градські” та „старійшини города” як категорії осіб з різним владним статусом у Київській Русі X століття // Грані. – 2007. – № 5. – С. 6-9.
5. Мателешко Ю.П. „Страна”, „земля”, „волость”: специфіка вживання на рівні термінології та конкретних територіальних одиниць в „Повісті временних літ” // Історичні студії: Проблеми давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород: Видавництво УжНУ „Говерла”, 2007. – Випуск 1. – С. 86-105.
6. Мателешко Ю.П. Землі і волості „Повісті минулих літ”: спроба подолання кабінетних стереотипів // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Дні науки – 2006”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – Т. 20: Історія. – С. 46-52.
7. Мателешко Ю.П. Політико-адміністративні реформи у Київській Русі X століття та їхні наслідки // Матеріали I Международной научно-практической конференции „Научная индустрия европейского континента – 2006”. – Днепропетровск: Наука и образование, 2006. – Т. 3. – С. 70-73.
8. Мателешко Ю.П. Реальні та потенційні адміністративні посади у Київській Русі кін. IX – поч. XII ст. // Матеріали II Международной научно-практической конференции „Современные научные достижения – 2007”. – Днепропетровск: Наука и образование, 2007. – Т. 3: История. – С. 5-9.

АНОТАЦІЇ

Мателешко Ю.П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет, Ужгород, 2008.

У дисертації здійснено комплексний аналіз політико-адміністративного ладу Київської Русі IX – початку XII ст. В межах цього проведено найповніший аналіз великих територіальних одиниць як на рівні термінів, так і конкретних утворень. Також сформовано системно структуровану ієрархію малих територіальних одиниць та визначено, у якій мірі та чи інша одиниця була задіяна в політико-адміністративній системі держави. Підраховано загальну кількість згадок кожного міста в писемних джерелах, кількість згадувань у певний період часу, що дозволило визначити відносний рівень значимості того чи іншого града та ступінь прояву його активності (в тому числі політичної). На основі доведення залежності більшості градів Русі від того чи іншого міста-ядра сформовано структуру волостей як політичних утворень. Створено цілісну структурно-функціональну модель органів політико-адміністративного управління у Київській Русі. В межах цього чітко відділено органи політико-адміністративного управління від інших, неадміністративних, структур. Також виділено рівні і типи руського посадництва та показано, як його диференціація вплинула на внутрішню політичну стійкість держави. Доведено, що в X ст. поряд із старцями градськими існували старійшини города як окрема категорія осіб з владними повноваженнями.

Ключові слова: політико-адміністративний лад, Київська Русь, територіально-адміністративні одиниці, град, волость, органи управління, посадництво, старійшини города.

Мателешко Ю.П. Политико-административное устройство Киевской Руси IX - начала XII ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Ужгородский национальный университет, Ужгород, 2008.

В диссертации осуществлен комплексный анализ политико-административного устройства Киевской Руси IX – начала XII ст.

Определено, что фундамент политического и административного устройства Руси заложили политико-административные преобразования (реформы) конца IX – X ст. К ним следует отнести начинания князей Олега (который посадил мужей-посадников по некоторым городам) и Святослава (посадившего своих трех сыновей в главных центрах подвласных земель), а также административную реформу Владимира Святославича, сыны которого стали наместниками почти во всех главных русских городах. Реформы княгини Ольги упорядочили также низшие звенья административного управления в сельских местностях (система погостов).

Осуществлен наиболее полный анализ больших территориальных единиц (страны, земли, волости) как на уровне терминов, так и конкретных образований. Также преодолены некоторые научные стереотипы относительно земли и волости, согласно которым первая считалась территориальной единицей, которая определяла внутреннюю политическую структуру Киевской Руси, а вторая – пригородной территорией, которая административно подчинялась определенному городу.

Наиболее оправданным в политическом контексте есть употребление термина "земля" по отношению к территориям племенных образований, которые подчинялись Киеву, да и то только на определенном этапе их развития. "Волость" в политическом значении – это владение князя, которое состояло из определенного количества меньших административных единиц (городов, сел и т.п.). Также сформировано системно структурированную иерархию малых территориальных единиц (город – село – вервь – погост) и определено, в какой мере та или другая единица была задействована в политико-административной системе государства.

В исследовании подсчитано общее количество упоминаний каждого города в источниках, количество упоминаний в определенный период времени, что разрешило определить относительный уровень значимости того или другого града и степень проявления его активности (в том числе и политической). На основе доказательств зависимости большинства градов Руси от того или другого города-ядра сформирована структура волостей как политических образований.

Создана целостную структурно-функциональную модель органов политико-административного управления в Киевской Руси (князь – посадник – вирник – мытник – мечник – староста – тиун – емец – ябетник). В пределах этого четко отделены органы политико-административного управления от других, неадминистративных, структур (институт воевод, тысяцких, сотских, десятских). Также выделены уровни и типы русского посадничества и показано, как его градация повлияла на внутреннюю политическую стойкость государства. Определено место боярской (дружинной) думы в политико-административном управлении страны. Доказано, что в X ст. рядом со старцами градскими существовали старейшины города как отдельная категория лиц с властными полномочиями. В целом, возможность организации политико-административного управления осуществлялась благодаря княжеской власти, от которой зависели все органы управления.

Связь между элементами политико-административной структуры Руси была довольно непрочной и местами фрагментарной, что, в конце концов, соответствовало политической специфике тогдашней эпохи. Ведь скелет политико-административной системы государства базировался больше на династических (князь – князь), чем на политических связях. Внутри же этого достаточно слабого скелета были сильные связи (князь – муж), что объективно вели государство на путь дробления. Особенностью княжеской администрации (кроме уровня сыновей-посадников) было то, что она, во-первых, в значительной степени зависела от князя, а, во-вторых, ее состав и функции были непостоянными, так как в любой момент все управление мог осуществлять непосредственно князь. Это все говорит о началах становления политико-административной системы Киевской Руси, ее незрелости и связанной с этим структурной слабости.

Ключевые слова: политико-административное устройство, Киевская Русь, территориально-административные единицы, град, волость, органы управления, посадничество, старейшины города.

Mateleshko J.P. The Political-Administrative Structure of the Kievan Rus' from the 9th – to the beginning of the 12th century. – The manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a speciality 07.00.01 – a history of Ukraine. – Uzhgorod national university, Uzhgorod, 2008.

The complete analysis of the political-administrative structure of the Kievan Rus' is presented in this dissertation focusing on a certain period of time from the 9th to the beginning of the 12th century. It contains a detailed investigation of the huge territorial units at a level of terms and concrete formations. The system of structural hierarchy of the small territorial units is also demonstrated as well as the structure of classification on which the units are included into the political-administrative system of the state. Counting on the amount of sources about these cities during a certain period of time it helps to define the place of each "grad" in the hierarchy of the old Russian cities and a degree of display of its activity in a certain interval of time. On the basis of the subordination which is peculiar to the majority of the Rus' "grads" it can be declared that the volosts were functioning as political formations which were filled up with real internal contents. A complete structural and functional model is created about the bodies of the political-administrational management in the Kievan Rus'. Within its limits the bodies of political-administrational direction are precisely separated from such persons who could only potentially get administrative functions. The types and levels of Russian posadnyks are allocated and shown as its gradation had an effect on the internal political stability of the state. It is proved that in the 10th century not far from the "staroy gradsky" there were "stareyshyny goroda" as a special category of persons who had imperious powers.

Key words: political-administrative structure, Kievan Rus', territorial-administrative units, grad, volost', controls, posadnyctvo, stariyshyny goroda.